

РАСТКО ВАСИЋ

ЧАЧАК У ГВОЗДЕНО ДОБА

Растко Васић
УУ 110001 Београд
Археолошки институт

UDK: 911.375 "638"

Гвоздено доба на неком подручју наступа у време када се јављају први гвоздени предмети. Како обично није могуће прецизно одредити датум појаве тих предмета, чак ни помоћу нових егзактних метода, као што је нпр. радиокарбонска анализа, за почетак гвозденог доба се узима време коме припада култура или културна група у оквиру које су нађени дотични предмети. Претпоставља се, наиме, да је до првобитне употребе гвожђа дошло у оквирима те културе или групе. Ова логична премиса није, међутим, опште прихваћена. Према неким археолозима почетак гвозденог доба треба тражити у време када започињу друштвено-економски процеси који ће довести до историјских ситуација у којима ће се развити културе односно групе у којима ће доћи до прве употребе гвожђа, иако је реч о временима када се за гвожђе не зна и бронзана индустрија достиже свој технолошки врхунац. Корени овакве поставке крију се можда у хронолошким поделама бронзаног и гвозденог доба с краја XIX и почетка XX века баварског археолога Паула

Рајнекеа који је млађе бронзано доба – период од 12. до 8. века пре н.е. означено као халштат А и Б (ране фазе гвозденог доба) по Халштату, налазишту у аустријским Алпима. Рајнекеова подела се толико одомаћила у европској праисторији да се и данас ради јасноће излагања његове фазе обично наводе уз новије хронолошке шеме. Како било да било, поменуте процесе и ситуације у праисторијским периодима није могуће сасвим јасно сагледати, па нам се стога чини да је први предложени приступ у одређивању почетка гвозденог доба на једној територији прихватљивији, одређенији, логичнији и коначно практичнији.

Када је реч о територији Србије, почетак гвозденог доба се везује за босутску групу, распрострањену у Војводини и северној Србији, односно за њену најстарију фазу звану калакача. Постоји више индикација да први налази од гвожђа код нас припадају овој фази босутске групе и, мада они нису бројни, готово је извесно да је овај метал био познат њеним припадницима. Фаза калакача босутске групе датује се од краја 10. до средине 8. века пре н. е. и припадала би на тај начин раном гвозденим добу. У следећој фази босутске групе, фази басараби, гвожђе улази у широку употребу тако да се од средине 8. века може говорити о развијеном или старијем гвозденим добу. Старије гвоздено доба у Србији датује се од средине 8. века до краја 4. или почетка 3. века пре н. е., односно времена када Келти продиру у ове крајеве и доносе са собом латенску културу. То је време када почиње млађе гвоздено доба које траје нека три века, од 300 г. до краја 1. века пре н. е., односно до римских освајања наших простора.¹

Старије гвоздено доба је подељено на више хронолошких фаза или хоризоната, који су веома јасно одређени променама у облицима материјалне културе. Посебно су у том погледу карактеристичне разноврсне фибуле чији поједини типови и варијанте припадају кратким временским одсецима и доста прецизно датују контексте у којима су нађене. За прецизно хронолошко одређивање археолошких целина корисни су, уз фибуле, и поједини други облици накита: игле, појасеви, наруквице итд. Посебно важни у том погледу су импортовани предмети из Грчке и Италије. Насупрот јасно одређеној хронолошкој подели археолошког материјала старијег гвозденог доба, територијално разграничење појединих група и култура на простору Србије у то време, њихово кретање и развој није у потпуности познат, пре свега због недо-

1. R. Vasić, *The Chronology of the Early Iron Age in Serbia*, Oxford 1977; isti, *О хронологији старијег гвозденог доба у Србији*, *Старинар* 28/29, 1978/79, 255-265; S. Gabrovec/B. Čović, *Periodizacija i kronologija*, u: *Praistorija jugoslavenskih zemalja (dalje PIZ) A. Željezno doba*, Sarajevo 1987, 901-911.

вољне испитаности целе територије на задовољавајући начин. Нека подручја пружају доста материјала, и групе на том простору се могу релативно добро идентификовати, друга дају веома мало података и представљају још увек непознанице у том погледу.

У Чачку и његовој околини откривено је до сада више налазишта која се датују у гвоздено доба.² То су градинска и равничарска насеља, некрополе, као и више случајних налаза, који потичу највероватније, већином од растурених гробова. Најзначајније и најпознатије налазиште на овом подручју је кнежевска некропола под хумкама у Атеници са сложеним погребним ритуалом и богатим прилозима у гробовима, датована у крај 6. и почетак 5. века пре н.е.³ Неке фазе гвозденог доба су боље заступљене од других, али све заједно има се утисак, да се живот на овом простору одвијао непрекидно током читавог гвозденог доба.

Ископавања некрополе под тумулима у Мојсињу на локалитету „Бент-Лугови” последњих година открила су гробове из више временских периода од којих један број припада раном гвозденом добу.⁴ На то упућује пре свега керамика из ових гробова, типична за фазу калакача босутске групе. Уз ову керамику откривене су бронзане и гвоздене наруквице, спиралне гвоздене наруквице и једна велика гвоздена двоветљаста фибула са широком полукружном ногом, дугачка 20 цм.⁵ Појава ове фибуле у хумци 5 у гробу заједно са зделом типа калакача посебно је занимљива. Иако се фаза калакача делимично датује у почетак 8. века, па и ови налази не морају да безусловно припадају 9. веку, фибула представља уникат своје врсте, чија се појава не може лако објаснити. Једноветљасте бронзане фибуле са ногом овог облика познате су из Италије у већем броју од 10 до 8 века.⁶ Двоветљаста бронзана фибула са малом троугаоном ногом и улегнутим луком из Стапара код Ужица, слична неким фибулама из Источне Босне (Сретеж, Дебело брдо), северозападног Балкана и Италије, датује се у 8. или можда у крај 9. ве-

2. М. Стојић, *Керамика из гвозденог доба рађена руком у басену Западне Мораве изводно до Овчарско-кабларске клисуре*, Зборник радова Народног музеја XXII/XXIII, Чачак, 1993, 5-9; Л. Никитовић, *Налазишта гвозденог доба у околини Чачка*, Зборник радова Народног музеја Чачак XXVII, 1997, 5-26.

3. М. Буквић/Б. Јовановић, *Илирска кнежевска некропола у Атеници*, Чачак 1966, Никитовић, оп. цит. (нар. 2), 16-18.

4. L. Nikitović/R. Vasić/M. Stojić, *The Mound Necropolis Lugovi – Bent in Mojsinje*, *Starinar* NS 48, 1997, 123-132, Nikitović, op. cit. (нар. 2); 18-21.

5. Резултати истраживања хумке V у 2000. г., када су фибула и остали гвоздени предмети откривени, нису још објављени.

6. H. Müller – Karpe, *Beiträge zur Chronologie der Urnenfelderzeit nördlich und südlich der Alpen*, Bonn 1959, Abb. 33, 7.9; 34.9.10; 44.1.5; 47.1.

ка.⁷ Неке од двопетљастих гвоздених фибула из Забрњице код Прибоја, датоване у крај 8. века или можда нешто раније, имају мању раширену троугаону ногу.⁸ На основу ових елемената могло би се претпоставити како се ова фибула појавила у околини Чачка: полукружна нога наше фибуле настала је под италским утицајима, а две петље на нашем тлу крајем 9. или ветроватније у првој половини 8. века када је гвожђе почело да се користи у изради накита. Да је тип опстајао неко време на овом простору, показују фибуле из Забрњице – упрошћени облици наше фибуле. Гвоздене спиралне нарукнице имају блиске паралеле на Гласинцу у гробовима датованим у 8 век пре н.е.⁹ Калакача хоризонту се приписује и више скелетних гробова из хумки у Мојсињу са бронзаним накитом – тањим тордираним и глатким торквесима, витичаркама од двоструке жице са тордираним средњим деловима, витичаркама са спиралним завршецима, нарукницама и наногвицама. Овај накит има паралеле у материјалу из раног гвозденог доба, али и из нешто ранијег периода. На пример: витичарке од двоструке жице са тордираним средњим делом јављају се на ширем простору Централног Балкана, на Гласинцу, Штрпцима код Прибоја и Поморављу, још у ХаА¹⁰ али су познате и касније у фази ХаБ.¹¹ Витичарке са спиралним крајевима представљају, колико нам је познато, оригиналну форму. Све заједно овај бронзани накит, махом од тање жице и деликатније обраде, индицира време пре интензивне употребе гвожђа када је накит уопште постао груб и масиван. Могло би се стога претпоставити да су ови гробови нешто ранији, односно да је једна мања културна група овде егзистирала пре појаве калакача утицаја, односно пре почетка употребе гвожђа на овом подручју. Она је наставила свој развој и током раног гвозденог доба. Сличан континуирани процес је забележен и на Гласиначкој висоравни. Детаљна анализа материјала вероватно ће разјаснити ову нешто сложенију ситуацију на чачанском подручју.

Следећа фаза, односно најстарија фаза старијег гвозденог доба – хоризонт 1 (750 – 650/625 г. пре н. е.), обележена је бројним налазима. Басараби керамике са карактеристичном орнаментиком на више насе-

7. R. Vasić, *Die Fibeln im Zentralbalkan*, PBF XIV, 12, Stuttgart 1999, 53 Taf. 27, 332.

8. Ибид., 50 Taf. 26, 316.317.

9. A. Benac/B. Čović, *Glasinac I*, Sarajevo 1956, T. 39,1 (Taline).

10. Ибид., T.9,9–11 (Сјеверско), 10,3–7 (Косово – Рогатица), 18,3–6 (Штрпци, са виолинском фибулом), 21, 1–5 (Пљепевина) итд.; М. Стојић, *Гвоздено доба у басену Велике Мораве*, Београд – Светозарево 1986, 59, T. 22,1–6.

11. С. Маринковић, *Остаци из Сечна II, у: Праисторијске остаци у Србији и Војводини II*, Београд 1994, 44 T. 35, 11–13. У Природњачком музеју у Бечу налазе се четири овакве витичарске са Бањице у Београду. Р. Васић, *Необјављени праисторијски предмети из Србије и Војводине у Бечу и Будимпешти*, Гласник САД 6, 1991, 171.

ља у чачанском крају.¹² Ниједан метални предмет, међутим, не би се могао са сигурношћу датовати у ово време.

Из идуће фазе старијег гвозденог доба – хоризонт 2 (650/625 – 550/525 г. пре н. е.) нађено је мало керамике (карактеристичне по тзв. тремоло орнаментици)¹³ али њој припадају појединачни бронзани налази из растурене некрополе у Пријевору – дебљи тордирани торквес, лучна двопетљаста фибула са ногом у облику беотског штита и наруквица са пребаченим крајевима.¹⁴ Неки налази из хумки у Мојсињу могу такође да се временски ставе у овај хоризонт. То су две фибуле из хумке 1, гроб 3: лучна фибула са четвртастом ногом и два отвора, која има паралеле искључиво на Гласинцу, настала даљим развојем двопетљасте фибуле са ногом у облику беотског штита, и једнопетљаста фибула са прстенастим задебљањима на луку и издуженом троугаоном ногом, облик такође веома чест на Гласинцу и ужичком крају, затим лучна фибула са троугаоном ногом из хумке 2, која има најближе аналогије у Пилатовићима у хумци V; једнопетљаста фибула са задебљањима на луку и издуженом троугаоном ногом из хумке 5, слична оној у хумци 1; две мање наочарасте фибуле без осмица из хумке 2, бронзани биконични привесак украшен концентричним кружићима из хумке 2, и двојна игла са кружном главом (тип Ia) из хумке 5, која има паралеле у Забрњици код Прибоја у гробовима датованим у крај 7 или прву половину 6. века пре н.е.¹⁵

Хоризонт 3 старијег гвозденог доба (550/525–450/425 г. пре н.е.) заступљен је нешто чешћим присуством локалне керамике овог периода на насељима и са више некропола, од којих истичемо кнежевске гробове под хумкама у Атеници,¹⁶ више хумки у Мрчајевцима,¹⁷ затим поједине гробове под хумкама у Мојсињу. Датовање гробова из Атенице и Мрчајеваца у овај хоризонт потврђено је импортованим предметима међу гробним налазима, грчком и јужноиталском керамиком, грчким бронзаним посуђем и једном етрурском коштаном кутијом са рељефним украсима.¹⁸ Овом хоризонту би могла припадати два ратничка гро-

12. Стојић, оп. цит. (нап. 2), 7–9; Никитовић, оп. цит. (нап. 2), 7–10.

13. Стојић, оп. цит. (нап. 2), 8.

14. Никитовић, оп. цит. (нап. 2), 12–13.

15. Ибид., 18–21; Р. Васић, *Фибуле из Мојсиња*, Зборник радова Народног музеја XXVIII, Чачак, 1998, 15–19.

16. Види нап. 3. Такође, Никитовић, оп. цит. (нап. 2), 16–18.

17. Ибид., 14–16; М. Стојић, *Локалитет Гущавац у Мрчајевцима*, Зборник радова Народног музеја XXVII, Чачак, 1997, 27–36.

18. Р. Васић, *Прилози проучавању Ајенице*, Зборник радова Народног музеја, XVI, Чачак, 1986, 5–17; исти, *An Etruscan bone box from southwest Serbia and the problem of Late Archaic import in the central Balkan area*, *Arheološki vestnik* 43, 1992, 53–66.

ба из Мојсиња, централни гробови у хумкама 2 и 3, од којих сваки садржи два копља, нож и брус. У односу на остале халштатске гробове који су растурени, ова два су неоштећена, па би се могло помислити да су они последњи укопани у хумке. Сличан инвентар – копља и брус – садрже ратнички гробови под хумкама у Љуљацима код Крагујевца који припадају првој половини или средини 5. века пре н.е.¹⁹

Хоризонт 4 (450/425–300 г. пре н.е.) готово да је до сада непознат на овом подручју.

Млађе гвоздено доба се такође не одликује бројним археолошким налазима. Овде помињемо једино копљасту фибулу из Јездине у Чачку, која се на основу аналогија на југозападу датира у 2. век пре н.е.²⁰

Како се ови подаци одражавају на збивања и кретања у Чачку и околини у гвоздено доба?

Налази из калакача фазе босутске групе, односно раног гвозденог доба, констатовани су у већем броју једино у некрополи у Мојсињу док се у насељима ова керамика јавља спорадично.²¹ Калакача керамика се јавља на ширем пространству, у Војводини и северној Србији, али је вероватно да су на овом простору егзистирале мање културне групе са специфичним карактеристикама.²² У којој је мери подручје Чачка било повезано са Централном Србијом или Војводином у оквиру овог керамичког комплекса, треба још испитати. Метални налази из Мојсиња, уз неке оригиналне облике, имају паралеле и на западу и на истоку, што истиче одређену културну издвојеност овог подручја у односу на суседне области. То би говорило у прилог постојања једне културне заједнице у рано гвоздено доба, подвргнуте одређеним утицајима са истока, но истовремено повезане са суседима на западу, која је могла настати раније и наставити у континуитету свој развој у време употребе гвожђа.

Почетак старијег гвозденог доба, односно 8 век пре н.е. карактерише се, како смо рекли, керамиком тзв. басараби типа нађеном на већем броју углавном градинских насеља.²³ То указује на наставак културних улива са истока и јаче укључење чачанског подручја у широки басараби комплекс, карактеристичан нарочито по керамици познатој у северној Србији, Војводини, Румунији, северозападној Бугарској,

19. Д. Срејонић, *Трибалски гробови у Љуљацима*, *Старинар* НС 40/41, 1989/90, 141–152.

20. R. Vasić, *A Note on the Lanceolate Fibulae*, *Archaeologia Jugoslavica XVI*, 1975, 14–16, Fig. 1.

21. Никитовић, оп. цит. (нап. 2), 9.

22. P. Vasić, *Bosutska grupa u: PZ V, Željezno doba, 536–554*; up. P. Medović, *Kalakača, naselje ranog гвозденог доба*, Novi Sad 1988.

23. Уп. нап. 10.

итд.²⁴ Недостатак металних предмета из ове фазе не дозвољава за сада утврђивање прецизнијег културног усмерења чачанског подручја. Наиме, иако се обично керамика истиче као главна културна спецификација једне области везана за тле на коме је постала која помаже да се нека област културно и историјски дефинише, а не метал којим се лакше тргује и чији поједини облици лакше прелазе широка пространства, у неким периодима су одређени керамички стилови веома раширени и не помажу много прецизно културно опредељење једног подручја. Басараби керамика је најбољи пример за овкво тврђење. Стога би неколико карактеристичних металних предмета било драгоценено да покаже да ли се наше подручје у потпуности приклонило утицајима са истока или су истовремено одржаване и даље одређене везе са западом.

Следећа фаза, фаза тремоло керамике,²⁵ време од средине 7. до средине 6. века, показује да су налази тремоло керамике у насељима ретки, везе са истоком ослабљене и да је ово подручје јаче окренуто ка западу. У извесном погледу о томе говори двоветљаста лучна фибула са стопом у облику беотског штита из Пријевора, која има бројне паралеле у ужичком крају и на Гласинцу.²⁶ Ако би као противаргумент било речено да је тај тип био раширен и у источној Србији и западној Бугарској, фибуле из Мојсиња – двоветљаста лучна фибула са четвртостом ногом и два отвора, двоветљаста фибула са троугаоном ногом и једноветласте фибуле са прстенастим луком и издуженом троугаоном ногом – јасно указују на снажне утицаје са запада, са Гласинца и ужичког подручја, од краја 7. до друге половине 6. века пре н.е.²⁷ па би и двоветласту фибулу са ногом у облику беотског штита стога, по логици ствари, требало везати за запад. Када се има у виду да је 7. и почетак 6. века време експанзије гласиначке културне групе, у ужичку област²⁸ и затим даље ка истоку, сам се по себи намеће закључак да је чачанско подручје у то време такође пало под гласиначки утицај.²⁹

Хоризонт 3, крај 6. и прва половина 5. века пре н.е., време појачаних грчких и италских утицаја, карактерише се кнежевском некрополом у Атеници, некрополом под хумкама у Мрчајевцима и ратничким

24. Vasić, op. cit. (nap. 20). takode, *Der Basarabi Komplex in Mittel- und Südosteuropa, Akta kolokvijuma u Drobeta-Turnu Severinu*, Bukarest 1996.

25. Ибид., нарочито саопштења Р. Васића (стр. 13 sqq.) и М. Стојића (119 sqq.).

26. Васић, оп. цит. (нап. 7), 67 Таф. 36, 483.

27. Ибид., 65–70.

28. R. Vasić, *The Early Iron Age regional groups in the Užice area*, *Balkanica* 28, 1997, 45–62.

29. М. Стојић, *Керамика из насеља гвозденог доби у ужичком крају*, *Balkanica* 28, 1997, 63–78, прихвата такође да су се гласиначки елементи ранирили у ужичку област у 7. веку пре н.е., али одбија сваку могућност да су продрли источно од Овчарско-кабларске клисуре.

гробовима у Мојсињу. Везе са Гласинцем су слабије и, мада инвентар атеничких гробова указује на одређени контакт са Гласинцем и Новим Пазаром,³⁰ највећи део материјала говори о њиховој културној раздвојености у то време. Поменути гробови из Атенице, Мрчајеваца, Мојсиња, као и Љуљака код Крагујевца имају неке заједничке карактеристике у гробним прилозима и не садрже фибуле, што је посебно важна чињеница. И поред одређених нијанси у хронологији појединих гробова – у Атеници кнежев гроб припада крају 6. века, кнегињин почетку 5. века док су гробови у Мрчајевцима и Љуљацима нешто каснији – они сачињавају посебну културну заједницу, чије све карактеристике нису још довољно познате.³¹

Многи археолози су склони да ове групе и ова збивања повежу са племенима која су по неким изворима обитавала на овом простору. Милутин Гарашанин, Боривој Човић па и аутор ових редова били су мишљења да ширење гласиначке групе на исток треба повезати са јачањем и снажењем илирског племена Аутаријата који су по овим ауторима негде у времену између 7. и 5. века пре н.е. продрли на исток до Моравске долине.³² Човић се залагао за ранији, Гарашанин за каснији датум у оквиру овог временског распона. За разлику од археолога, историчари, из разлога што су навикнути да оперишу само догађајима у оквиру наведених датума али не и са временом пре тога, стављају овај продор на исток, који је у историјским изворима поменут али није датован, у 4. век, у време после Александровог похода на Трибале, односно негде пред само опраштање Аутаријата од историјске позорнице.³³ Археолошки извори јасно указују да оваква претпоставка није прихватљива. На основу појаве накита типа Мраморац на Гласинцу, у западној и централној Србији продор Аутаријата на исток датован је, како је речено, у прву половину 5. века пре н.е.³⁴ Међутим нови налази у околини Чачка указују да овај продор треба ставити раније, у 6. век, најкасније у његову средину, за шта поред осталог сведочи и ширење гласиначких фибула на исток. Симтоматичне у том погледу су гласиначке фибуле са једном петљом и издуженом троугаоном ногом са Косова, из Карагача

30. Васић, оп. цит. (нап. 16), 10 sqq.; исти, *О етничкој припадности кнежевских гробова у Атеници*, Зборник радова Народниог музеја, XXV, Чачак, 1995, 17–24.

31. Уп. нап. 3, 15, 17.

32. В. Čović, *O izvorima za istoriju Autarijata*, Годишњак Центар за Балканологија испитивања V, 1967, 103–122; М. Гарашанин, *Налаз првог Ђвозденог доба из Мраморца и проблем Илира у Србији*, Музеји 2, 1949, 126–136; Васић, у ПЈЗ V, *Željezno doba*, 658–659.

33. F. Parazoglu, *Srednjobalkanska plemena u predrimsko doba*, Sarajevo 1969, 81.

34. М. Гарашанин, *Land und Volk der Triballen*, Зборник посвећен Алојзу Бетцу, Сарајево 1991, 100.

и Цернице код Гњилана, које нису касније од треће четвртине 6. века.³⁵ Феномен мраморачког накита, с друге стране, не треба везивати директно за ширење Аутаријата, него за време после њиховог ширења на исток, време њихове највеће моћи и највеће моћи њихових кнежева, када се при „дворовима” ових главара развија трговина, рударство, занатство па и уметност, односно примењена уметност. Мраморачки накит је представник *par excellence* тих тежњи, он се не може сматрати искључиво аутаријатски него производ једне нове климе на том простору, настали под извесним страним утицајем, у чему су учествовали различити елементи.³⁶ У том погледу поучан пример представља и једна сребрна фибула на шарнир са четвртастом ногом и главом у облику палмете из Гуче, у чачанском суседству, занатски уникат своје врсте.³⁷ Хронолошки, то је време прве половине односно средине 5. века пре н.е.

Насупрот поборницима аутаријатског продора на исток стоје заговорници хипотезе да су највећи део Србије у старије гвоздено доба држали Трибали. У томе можда има одређене реакције на раније интензивно поилиривање доброг дела Србије и приписивања Илирима, односно Аутаријатима и оних налаза који им свакако нису припадали. Но како у свему има претеривања, постоји извесна опасност да се овакви ставови, чији су главни представници Драгослав Срејовић и Милорад Стојић, претворе у неку врсту пантрибализма.³⁸ Они, истина, не негирају победу Аутаријата над Трибалима која је забележена у античким изворима али је или минимизирају или је стављају у касније време, позивајући се при томе на мишљења историчара. По овим мишљењима басараби керамику треба повезати са Трибалима а њено ширење на запад са снажењем трибалске племенске заједнице и њеним продирањем у суседне области. По Срејовићу ова заједница егзистира у континуитету све до краја старијег гвозденог доба и многи налази из тога периода, као нпр. некропола у Љуљацима, могу се приписати Трибалима. Стојић прати етнокултурни континуитет Трибала на овом простору на основу керамике од касног бронзаног до краја старијег гвозденог доба и сма-

35. Васић, оп. цит. (нап. 7), 89–98. *Фибуле из Караџица*: 90 сл. Нр. 672–675; 94 Нр. 702–702; 97, 802.803. Непубликована фибула из Цернице код Гњилана припада типу гласничких фибула са чунастим лукџм и издуженом троугаоном ногом. На податку захваљујем колеги Александру Булатовићу.

36. Р. Васић, *Сребрни појас ишија Мраморац у Народном музеју у Пожаревцу*, Виминациум 1, 1986, 15–30.

37. Васић, оп. цит. (нап. 7), 86–87 Таф. 43, 656.

38. Уп. нап. 2 и 17. такође Д. Срејовић, *Култура гвозденог доба*, у: *Историја српског народа I*, Београд 1981, 61–63; М. Стојић, *Les tombes des Triballes dans le bassin de la Morava et la partie serbe du bassin du Danube au cours du dernier quart de VIeme et de la premiere moitie du Veme siecle avant J. C.*, *Acta musei napocensis* 32, 1, 1995, 303–312.

тра да и богати кнежевски гробови из западне Србије и Метохије – из Атенице, Новог Пазара и Пећке бање – припадају Трибалима.³⁹ Ми-слим да на основу до сада познатих података ти гробови не могу бити трибалски, о чему сам већ детаљније говорио на другом месту.⁴⁰ Продор басараби керамике на подручје Чачка је несумњив и њено ширење би могло заиста да се повеже са трибалским групама, уколико се басараби комплекс шире идентификује са овим племеном. Наведени налази показују, међутим, да је најкасније почетком 6. века ово ширење заустављено деловањем гласиначке групе са запада и њеном пенетрацијом у чачанско подручје. Гласиначки упливи и могући продори са запада на исток трају до треће или четврте четвртине 6. века када се прилике стабилизују и стварају се премисе за културни и економски процват. Јављају се богати кнежевски гробови, од којих неки, као онај у Новом Пазару, вероватно припада Аутаријатима,⁴¹ док други, као они у Атеници, показују неке паралеле са гласиначким материјалом но свакако нису аутаријатски. Атенички гробови имају одређене заједничке црте са хумкама у Мрчајевцима и Љуљацима, и са њима, како смо навели, вероватно сачињавају једну племенску заједницу, којој би се могли придодати и два ратничка гроба из хумки 2 и 3 у Мојсињу. Ова група нису били Аутаријти али такође нису ни Трибали него највероватније посебна независна заједница, успешно формирана на локалном супстрату, у мирније време, када су затихли бојни поклич и ратна врева из претходног периода. О њеном економском процвату говори поред богатства атеничких гробних прилога, велики број импортованих предмета, нарочито грчке и италске керамике, у Мрчајевцима и Љуљацима.⁴² Горњу претпоставку о њеној независности подупиरे и податак да ови гробови не садрже фибуле, које су један од најчешћих елемената ношње, како Аутаријата, односно гласиначке групе, тако и Трибала, односно групе Злот-Софрониево.⁴³

Питање Трибала компликује и чињеница да је њихова материјална култура знатно мање уочљива него аутаријатска. Гласиначка група, односно њена материјална култура, је јасно оцртана са свим својим ка-

39. Стојић, оп. цит. (нап. 34).

40. Уп. нап. 26; Р. Васић, *О илирско-џрчком блићу из Новог Пазара*, Новопазарски зборник 20, 1996, 15–21; исти, *О етничкој припадности кнежевских гробова из Пећке бање*, Новопазарски зборник 23, 1999, 7–15.

41. Срејовић, оп. цит. (нап. 34), 63 без икаквих одређених аргумената приписује кнежевски гроб из Новог Пазара Дарданцима.

42. Уп. нап. 15 и 17.

43. Уп. *Praistorija jugoslavenskih zemalja V, Željezno doba, 575–644* (glasinačka grupa); 660–665 (grupa Zlot-Sofronievo).

рактеристикама, на основу чега се она везује доста јасно за Аугаријане; с друге стране трибалска материјална култура није још увек одређена, јер ниједна до сада јасно издиференцирана култура или културна група, сем групе Злот-Софронијево у источној Србији и северозападној Бугарској, ограниченој на период од краја 7. до краја 6. века,⁴⁴ није идентификована са њом.

Период после средине 5. века није одређен археолошким материјалом, односно за сада нема налаза који би се са сигурношћу могли датовати у ово време. Изузетак представља случајан налаз копљасте фибуле из Јездине у Чачку, типа који је био широко распрострањен на средњем и јужном Јадрану, Херцеговини, Албанији и западној Грчкој од краја 3. до краја 1. века пре н.е. Наш комад је најсевернији налаз овог типа фибуле чије су најближе аналогије познате из групних гробница у Крајчиновићима код Прибоја и Махревићима код Чајничка.⁴⁵ Она указује на повезаност чачанског подручја са Полимљем и групама које су тамо обитавале у 2. веку пре н.е., али је за сигурније закључке потребно имати више материјала под руком.

Укртко, када је реч о Чачку и његовој околини у гвоздено доба, може се рећи да је на овом подручју нађено доста респективног материјала са више локалитета који дају релативно јасну слику о збивањима у ранијим фазама овог доба.

Рано гвоздено доба (9 – 8. век пре н.е.) обележено је постојањем културне групе која је била повезана са западним и источним суседима, што се рефлектује на археолошком материјалу, керамици и накиту, који садржи различите елементе.

Хоризонт 1 старијег гвозденог доба (750–650/625 г. пре н.е.) карактерише се јачим утицајима са истока и појавом басараби керамике на више насеља. Метални налази који би пружили више појединости за сада нису познати.

Хоризонт 2 старијег гвозденог доба (650/625–550/525 г. пре н.е.) одликује се продором елемената гласиначке групе из источне Босне и ужичке регије који прекидају везе чачанског подручја са истоком и везују га за запад.

Хоризонт 3 старијег гвозденог доба (550/525 – 450/425 г. пре н.е.) означава одређену стабилизацију прилика, развој трговине, рударства

44. Ибид., 660–665.

45. М. Zotović, *Arheološki i etnički problemi bronzanog i gvozdenog doba Zapadne Srbije*. Beograd 1985, 100–108, С. Truhelka, *Gromile latenske dobe u Mahrevićima, kotar Čajnica*, *Glasnik Zemaljskog muzeja* 21, Sarajevo, 1909, 425–441.

и занатства, појаву моћних кнежева на челу племенских заједница и стварање издвојене културне групе на овом подручју.

Из хоризонта 4 (450/425 – 300 г. пре н.е.) и из млађег гвозденог доба (3 – 1. век пре н.е.) за сада није констатован са сигурношћу археолошки материјал, који би говорио о збивањима на овом подручју.

У овом прегледу културног развоја чачанског подручја у гвоздено доба постоји још увек низ непознаница, посебно о последњим вековима, које не дозвољавају потпун увид у све детаље. Неки основни ток збивања може се, како смо видели, ипак сагледати на бази постојећег археолошког материјала. Надамо се, међутим, а то су открића последњих година у овој области несумњиво доказала, да ће будући налази употпунити наша знања и боље расветлити поједине етапе овог развоја.

ČAČAK DURING THE IRON AGE

When we speak about Čačak and its surroundings during the Iron Age, it is noteworthy that a significant respect material from several localities has been found here, which offers a relatively clear picture of the events in the earlier stages of the aforementioned age. Namely, a larger number of settlements, founded primarily on the ruins of the ancient cities, as well as several necropolises (above all principedom necropolis with burial mounds in Atenica), coupled with smaller necropolises under mounds in Mrčajevci and Mojsinje, are in question.

Early Iron Age (9-8 century BC) is distinguished by the existence of the cultural group which was connected with western and eastern neighbours. It has been reflected on the archeological material, ceramics of the bronze type and jewelry. An exceptional piece from this period is a huge, iron, two-knotted fibula with semicircular leg from Mojsinje. On the basis of some bronze shapes of the jewelry, continuity of this group up to the late Bronze Age may be traced.

Horizon 1 of the older Iron Age (750-650/625 century BC) is characterized by a more severe influences from the east and by the appearance of basalt ceramics in many settlements. No metal findings, which would provide more data, have been known so far.

Horizon 2 of the older Iron Age (650/625-550/525 century BC) is marked with the influx of the elements of the herald group from eastern Bosnia and Uzice region, which disconnected the relations between Čačak and the East, connecting the town with the West. Metal findings from graves in Prijevor and Mojsinje are the most distinctive.

Horizon 3 of the older Iron Age (550/525-450/425 century BC) marks specific stabilization, trade, mining and handicrafts development, the appearance of grand dukes at the head of the tribal societies and the formation of the separated cultural group in this region. The most significant findings derives from the duke necropolis in Atenica and from the graves under mounds in Mrčajevci. Archeological material belonging to the horizon 4 (450/425-300 century BC) and from later Iron Age (3-1 century BC), which would testify to the events from this region, has not been found yet.

Cultural development in the Čačak region during the Iron Age still lacks many data, particularly those concerning the last centuries, which thwarts a thorough insight into all details. Nevertheless, a basic process of the events may be observed on the basis of the existing material. We hope, however, that recent discoveries within this field undoubtedly proved that the future findings would supplement our knowledge, and clear up certain stages of this period.

Rastko Vasić

TCHATCHAK À L'ÂGE DU FER

Quant à la ville de Tchatchak et à ses environs, tels qu'ils étaient à l'âge du fer, on peut dire que ce territoire abonde en documents provenant de plusieurs sites et donnant une image relativement nette des événements qui caractérisèrent les premières périodes de l'âge en question. Il s'agit d'un bon nombre d'agglomérations, principalement de celles qui s'étaient formées autour des forteresses, ainsi que de quelques nécropoles, en particulier de celles de princes, dont les tertres ont été découverts à Atenica; il y a aussi des nécropoles de moindre importance, situées sous des tertres, à Mrčajevci et à Mojsinje.

Les premières périodes de l'âge du fer (IXe – VIIIe siècles avant notre ère) étaient marquées par l'existence d'un groupe culturel relié à ses voisins de l'est et de l'ouest, ce dont témoignent des documents archéologiques, la céramique du type de celle de Kalakaša et des bijoux. Un objet d'une valeur exceptionnelle datant de cette période est constitué par une grosse fibule à deux boucles et à pied demi-sphérique, mise au jour à Mojsinje. Grâce à certaines formes de ce genre d'attaches en bronze, il est possible de suivre la continuité de ce groupe culturel depuis les dernières périodes de l'âge du bronze.

L'horizon I d'une des premières périodes de l'âge du fer (750-650/625 avant notre ère) est caractérisé par des influences plus ou moins fortes de l'Orient et par l'apparition de la céramique du type de celle de Basarabi, découverte dans plusieurs agglomérations. Des objets métalliques, susceptibles de nous fournir des informations plus détaillées, n'y ont pas été trouvés jusqu'ici.

L'horizon II des premières périodes de l'âge du fer (650/625 – 550-525 avant notre ère) se distingue par la pénétration des éléments propres au groupe de Glasinac (Bosnie orientale) et à celui de la région d'Užice, qui contribuent à l'interruption des liens du territoire de Tchatchak avec l'Orient, pour le rattacher à l'Occident. Les objets en métal les plus caractéristiques ont été trouvés dans les tombes de Prijevor et de Mojsinje.

L'horizon III, celui des premières périodes de l'âge du fer (550/525 – 450/425 avant notre ère) est marqué par une situation plus ou moins stabilisée, par le développement du commerce, de l'artisanat et de l'extraction de minerais, par l'apparition de princes puissants dirigeant des communautés tribales et par la constitution d'un groupe culturel distinct sur ce territoire. Les objets les plus importants ont été mis au jour dans la nécropole princière d'Atenica et dans les tombes situées sous les tertres de Mrčajevci.

L'horizon IV (datant de la période comprise entre les années 450/425 et 300 avant notre ère et des dernières périodes de l'âge du fer, embrassant le temps entre les IIIe et Ier siècles avant notre ère) ne nous a pas fourni jusqu'ici de documents archéologiques témoignant avec certitude des événements qui s'étaient produits sur ce territoire.

Dans le présent aperçu du développement culturel de la région de Tchatchak à l'âge du fer il subsiste toujours toute une série d'éléments inconnus, dont surtout ceux des derniers siècles de l'âge en question, qui ne nous permettent pas d'en connaître tous les détails. Tout de même, sur la base des documents archéologiques dont on dispose, il est possible d'établir le cours fondamental des événements. Nous espérons, cependant, – espoir justifié incontestablement par les récentes découvertes – que les futures fouilles archéologiques dans cette région compléteront nos connaissances en jetant une lumière plus forte sur les différentes étapes du développement culturel en question.

Rastko Vasić